

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορα-
κόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΕΦΕΛΜΗΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΥΠΟ
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

(Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου)

XV. Ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν ἄκρων ἴστανται κυμαινόμενοι πολλάκις ἐπιστήμονες ἐξόχου κύρους, ἀποδεχόμενοι ἐκλεκτικῶς ἀνομοιογενεῖς ἀντιλήψεις ἐσταχυολογημένας ἀμφοτέρωθεν. Ἐπικρατεῖ δὲ συνήθως ἡ ἀντίληψις ὅτι, ὅπως καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν οὕτω κατ' ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἡ ἀκραία λύσις οἰουδήποτε προβλήματος ἀποτελεῖ πάντοτε βίαν, ἀπολήγουσα εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐπιστήμονες, ἰδίως οἱ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, προσεπάθησαν νὰ ἐξεύρουν δι' ὅλα τὰ προβλήματα ἐπιστημονικοὺς συμβιβασμούς. Ἄλλὰ τί σημαίνει ἐπιστημονικὸς συμβιβασμός; Κατὰ βάθος σημαίνει ἀμφιβολίαν. Ὅπως ἡ ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἡ ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ἀναπτυσσομένη, οὐδὲν εἶναι εἰμὴ μορφὴ τοῦ σκεπτικισμοῦ, ὃν ἐδημιούργησεν ἡ διάδοσις καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν σχολῶν ἐν τῇ μέσῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ περιβάλλοντος τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, οὕτω καὶ ἡ νεωτέρα ἐκλεκτικὴ μέθοδος¹ οὐδὲν εἶναι

1) Κατ' ἐξοχὴν ἐν Γαλλίᾳ διδαχθεῖσα, ἰδίως ὑπὸ τοῦ V. Cousin.

κατὰ βάθος εἰμὴ προῖον ἀμφιβολίας προερχομένης ἀπὸ τὴν ὅλοεν εὐ-
κολωτέραν διάδοσιν τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας, τῆς ὁποίας τὰ δια-
φορώτερα ρεύματα συγκεντροῦνται διασταυρούμενα εἰς τὰ μεγάλα πνευ-
ματικὰ κέντρα.¹ Ἄλλ' ἡ ἀμφιβολία δὲν εἶναι γνῶσις, τοῦναντίον ἡ
ἀμφιβολία εἶναι ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν ἀρνητικὴ κατὰ τοῦτο ἰδίως, ὅτι
ἀμφισβητεῖ οὐχὶ τὴν γνωστικὴν ἰκανότητα τοῦ ἀμφιβάλλοντος, ἀλλὰ τὴν
γνωστικὴν ἰκανότητα ἐν γένει. Ὡς ἐκ τούτου πᾶσα προσπάθεια ἐκλε-
κτικοῦ συμβιβασμοῦ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐμπεριέχει κατ' ἀρχὴν μίαν βασι-
κὴν ἀντίφασιν· ὄχι τὴν ἀντίφασιν τῶν συμβιβαζομένων συστημάτων,
ἀλλὰ τὴν ἀντίφασιν, ὅτι προσπαθεῖ νὰ στηρίξη τὴν γνῶσιν ἐπὶ τῆς ἀμ-
φιβολίας. Ἄλλ' ἡ προσπάθεια τοῦ ἐκλεκτικοῦ συμβιβασμοῦ διαφόρων ἀρ-
χῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ διαλεκτικὴ συναίρεσις αὐτῶν ἀδύνατος, ἀποτελεῖ
μάταιον ἔργον. Οἰαδήποτε μέθοδος ἢ ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ ἀναπτυσσομέ-
νου πνεύματος, συναιρουμένη διαλεκτικῶς εἰς ἀπολύτως ἐνιαίαν ἐπιστη-
μονικὴν μέθοδον ἢ δὲν ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος. Ἐὰν δὲν ἀπο-
τελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος, τότε δέον ν' ἀπορριφθῇ διότι δὲν ἐξηγεῖ
πῶς κινεῖται τοῦτο. Ἐὰν ὅμως ἀποτελεῖ μορφήν τοῦ πνεύματος, τότε
δέον νὰ διατηρηθῇ ὁλόκληρος καὶ ἀναλλοίωτος, ὡς ἐμπεριεχομένη αὐ-
τονοήτως εἰς τὸ ἀπόλυτον σύστημα τοῦ πνεύματος καὶ δέον νὰ ἐξακρι-
βωθῇ μόνον ἡ διαλεκτικὴ θέσις αὐτῆς, οὕτως ὥστε νὰ κατανοηθῇ εἰς
ποίαν ἢ ποίας συναιρέσεις συντελεῖ. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ὡς πρὸς τὸν
σύγχρονον ἐπιστήμονα τὸ ἐρώτημα καθίσταται διαζευκτικόν, περιοριζό-
μενον ἤδη μεταξὺ τῆς ἀποδοχῆς ἢ μὴ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τῆς ἀποδο-
χῆς ἢ μὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἐφ' ὅσον ἀδυνατεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν
ὑπάρχουσαν ἐνδεχομένως διαλεκτικὴν σχέσιν ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καὶ
ἰδεοκρατίας· καὶ τότε μόνον ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὸν ἡ ἀποδοχὴ ἀμφο-
τέρων ἐὰν δυνηθῇ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἐν ὠρισμένην συσχετίσει συναιροῦν-
ται.² Καὶ ὅμως ὑπῆρξαν νομικοὶ ἐξόχου κύρους, ἀλλὰ καὶ ἀναμφισβή-
του ἀξίας, οἱ ὁποῖοι χωρὶς νὰ ἐπιτύχωσι διὰ συναιρέσεως ἀμφοτέρων

1) Κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτεύουσῃ, ἐν ἣ ἐδίδαξεν ὁ V. Cousin
σύστημα καταστᾶν ἀπὸ τῆς Ἰουλιανῆς ἐπαναστάσεως οὕτως εἰπεῖν ἐπίσημον
προσεταιρισθεὶς ἰκανοὺς μαθητὰς καὶ πολυσχιδῆ ἀσκήσας ἐπίδρασιν.

2) Ἡ ἀκριβὴς ἐννοια τῆς διαλεκτικῆς συναιρέσεως ἐκτίθεται κατωτέρω
ἐν §§ XIX καὶ XX.

τὴν συνένωσιν ἰδεοκρατίας καὶ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ἀπεδέχθησαν ἐκλεκτικῶς ἀντιλήψεις ἀνομοιογενεῖς. Τοιοῦτοι κυρίως εἶναι οἱ γάλλοι νομομαθεῖς.

XVI. Ὁ ἐκλεκτισμὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου εἶναι ἡ κρατοῦσα συνήθως ἀρχή. Εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁσάκις ἡ ἐκλογή τῶν διαφόρων στοιχείων ἐνεργεῖται μετὰ τινος «ἐπιστημονικῆς διαίσθησεως» ἀπολήγει, ὄχι βεβαίως εἰς ἄρτια συμπεράσματα, ἀλλὰ εἰς συμπεράσματα, τὰ ὅποια προάγουσιν ἀσφαλῶς τὸ ἐπίπεδον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὡς ἐκ τοῦ πλούτου τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν. Ἄλλ' ὡς ἐκ τοῦ ὅτι συνδέουσιν ἄνευ ἐνωτικῆς ἀρχῆς ὅλα τὰ συλλεγόμενα στοιχεῖα, καταλήγουν εἰς συμπεράσματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ οὐχὶ ἀπολύτως ἀκριβῆ καὶ συγκρινόμενα πρὸς ἄλληλα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνομοιογενῆ.

Τοῦτο καταφαίνεται κυρίως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, ὅπερ λύεται μέχρις ἐνὸς σημείου ἐννοιολογικῶς, ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ διαισθητικῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχῶν ἀκαθορίστων, ὅπως εἶναι ἡ «ζωὴ» καὶ ἡ «κοινωνικὴ πραγματικότητα». ¹ Ἐπίσης καταφαίνεται τοῦτο εἰς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν οἱ ἐκλεκτικοὶ λαμβάνουν ἀπέναντι τοῦ νομικοῦ ἐννοιολογισμοῦ (*conceptualisme juridique*), τὸν ὅποιον περιορίζουν, ἀλλὰ διατηροῦσι, καθοδηγούμενοι πρὸς τοῦτο ἀπὸ τὴν δικαιολογικὴν αὐτῶν συνείδησιν (*Rechtsbewusstsein*) καὶ τὸ ἐν αὐτῇ γεννώμενον αἴσθημα τοῦ δικαίου (*Rechtsgefühl*). Καὶ πράγματι πολλάκις ἡ πείρα διὰ τοῦ λεγομένου αἰσθήματος τοῦ δικαίου καὶ ἡ διὰ τούτου σχηματιζομένη δικαιολογικὴ συνείδησις καθοδηγοῦν ὀρθῶς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι δὲν ἠθέλησαν νὰ προσδεθοῦν εἰς οὐδὲν ἐνιαῖον σύστημα τοῦ δικαίου. ² Τοῦτο

1) Παρ' ἡμῶν ὁ Κ. Τριανταφυλλόπουλος εἶχεν ὑποστηρίξει ἄλλοτε τὴν ἐλευθέραν ἐρμηνείαν τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία καταλήγει ἐν τέλει ἀναμφισβητήτως εἰς τὸν ἐκλεκτισμὸν. Βλ. Ἡ ἐλευθέρη ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, 1916. Ἄλλὰ σήμερον ὁ συγγραφεὺς οὗτος εἶναι καντιανός. Βλ. τὴν τελευταίαν ὑποσημείωσιν ἐν § VIII.

2) Ἐν Ἑλλάδι ὁ Γ. Σ. Μαριδάκης ἀνήγαγεν εἰς δόγμα τὸν ἐκλεκτισμὸν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου, ἰδίως ὅμως προκειμένου περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Βλ. Γ. Σ. Μαριδάκη: Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου (1927). — Τὸ διαζύγιον κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον δίκαιον, τευχ. Α-Γ, 1921-1926, ἰδίως τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου τούτου. — Ἐκλεκτικὸς εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ὁ Ἄ. Ἰ. Σβῶλος. — Βλ. Τὸ νέον

δὲ κυρίως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου καὶ ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις ἀπορρέουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸ κρατοῦν ἑκάστοτε ἠθικὸν σύστημα. Ἄλλ' ἡ ἐνότης τῆς ἐννόμου τάξεως τίθεται δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἐν κινδύνῳ. Ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις, τὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου, δὲν ἔχουν, ὡς ψυχολογικὰ δεδομένα, εἰμὴ σχετικὴν ἀξίαν, δηλαδὴ ἀξίαν ὑποκειμενικὴν, καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσουν ἄλλοτε εἰς τοῦτο τὸ συμπέρασμα καὶ ἄλλοτε εἰς ἐκεῖνο. Κατὰ τοῦτο ὁ ἐκλεκτισμὸς ἐνέχει ἐν αὐτῷ σπέρμα μεγάλου κακοῦ, διότι εὐκόλως ὀδηγεῖ τοὺς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ τελούντος εἰς τὸν σχετικισμόν, ὁπότεν ἡ δικαιολογικὴ συνείδησις καὶ τὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου, κοινὴν ἔχοντα τὴν προέλευσιν καὶ ἀναγόμενα εἰς ἐποχάς, καθ' ἃς ἐπεκράτουν ἀπόλυτοι πεποιθήσεις— καὶ ἂν ὑποτεθῶσι πρὸς στιγμὴν ἀπολύτως ἐνιαῖα καὶ μὴ θέοντα τὴν ἐνότητά τῆς ἐννόμου τάξεως ἐν κινδύνῳ— πάντως ἀφανίζονται βραδέως, ἀφ' οὗ δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ πηγὴ τῆς προελεύσεώς των, ἡ ἀπόλυτος δηλαδὴ πεποίθησις εἰς ὠρισμένας ἀρχὰς ἠθικὰς καὶ γνωστικὰς. Τοῦτο δὲ συμβαίνει ὡς ἑξῆς. Ἐὰν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος διάφορα εἶναι τὰ συμπεράσματα τὰ ἐξαγόμενα διὰ τῆς μιᾶς μεθόδου καὶ διάφορα τὰ συμπεράσματα τὰ ἐξαγόμενα διὰ τῆς ἄλλης μεθόδου καὶ παρὰ πᾶσαν ἔρρεσιν πρὸς ἐνιαῖον συμπέρασμα ἀποβαίνει τοιούτου συμπεράσματος ἡ ἐξαγωγή ἀδύνατος, ἄνευ ἐγκαταλείψεως ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε ὑπεστηρίχθησαν, τότε ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις ἡ ἀπωλέσασα τὴν ἐνότητά της, ἰδίως ἡ νομικὴ συνείδησις, ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσῃ σχετικὰ τὰ ἐπιστημονικὰ συστήματα καὶ ἀποδίδει ἀμέσως σχετικὴν ἐντελῶς ἀξίαν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν. Ἀλλὰ τότε ἡ ἀμφιβολία ὅχι μόνον ἀπονεκρῶνει τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἀποβαίνει καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς καταρ-

Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος (1928). Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς αὐτὸς ἀποκλίνει περισσότερον πρὸς τὸν θετικισμόν καὶ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν. Δὲν εἶναι ὅμως μαρξιστής· καὶ ὁ Γ. Φαρδῆς, ὑποστηρίζων ὅτι ὁ Α. Ι. Σβῶλος εἰσήγαγε τὸν μαρξισμόν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἐν Ἑλλάδι ἢ τὰς ἀπόψεις τὰς ὑποστηριζόμενας εἰς τὸ κριθὲν ὑπ' αὐτοῦ βιβλίον ἔχει παραβλέψει ἢ ἔχει παρανοήσει τὸν μαρξισμόν.—Βλ. Γ. Φαρδῆ, Ὁ μαρξισμὸς ἐν τῇ ἐριμηνείᾳ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Συντάγματος (1929) Περὶ τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Ἀ. Ἰ. Σβῶλου βλ. τὸ ἐκτενὲς σημείωμα τοῦ Π. Κανελλοπούλου εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, (Καλλιτσουνάκη), τόμ. 9ος, (1929), τεῦχος Γ'.

ρεύσεως τῶν λαῶν, τῆς πολιτικῆς συναλλαγῆς εἰς τὴν νομοθεσίαν καὶ τῆς διαστροφῆς τῆς διοικήσεως εἰς ὄργανον ἀνίσου καὶ ἰδιοτελοῦς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων, τὴν ὁποίαν οὐδὲ ἡ δικαιοσύνη δύναται πλέον νὰ δαμάσῃ, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀτέγκτου δικαστικῆς συνειδήσεως.¹

XVII. Καὶ ὁ ἐκλεκτισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς, ἀλλὰ περισσότερον ὁ δεύτερος, ὀδηγοῦν εὐκόλως εἰς τὸν σχετικισμὸν (Relativismus). Ὁ σχετικισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη, καθ' ἣν ὄχι μόνον ἡ γνῶσις εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστῇ ἀπολύτως ἀντικειμενική, ἀλλὰ καθ' ἣν καὶ τὰ συστήματα τῶν ὁποσδήποτε γνωστῶν ἀντικειμένων ἀνταποκρίνονται οὐχὶ πρὸς ἀνάγκην ἀπόλυτον τοῦ λογισμοῦ ἢ τοῦ ἀντικειμένου ἢ καὶ ἀμφοτέρων, ἀλλὰ πρὸς αὐθαίρετον ὑποκειμενικὴν ἀρχήν. Ὁ σχετικισμὸς εἶναι μάλιστα περισσότερον ἐμφανῆς εἰς τὴν ἀμφισβήτησιν τῶν ἀρχῶν ἐκείνου συστήματος, παρὰ εἰς τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος ἐν γένει. Τοῦτο δὲ εἶναι μάλιστα εὐνόητον, ἐπειδὴ τῆς γνωστικῆς ἱκανότητος ἢ ἀμφισβήτησις στερεῖται ὁποσδήποτε σημασίας, ἂν γίνῃ δεκτὸν ὅτι δύναται νὰ καταταγοῦν εἰς ἀπόλυτον σύστημα αἱ σχετικαὶ γνώσεις, ἐνῶ τοῦναντίον εἶναι ἀδύνατον νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ διὰ τὴν ἀντίστροφον ἐκδοχήν, ἐπειδὴ καὶ ἂν ἡ τοῦ ἀντικειμένου γνῶσις εἶναι δυνατὴ ἀπολύτως, στερεῖται σπουδαιότητος, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀδύνατος ἢ ἀπόλυτος συστηματικὴ αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου διάταξις.

Ὁ σχετικισμὸς εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπαράδεκτος, ἐπειδὴ ἀντιλέγει πρὸς ἑαυτόν, ἀφ' οὗ δέχεται μὲν ὅτι τὰ πάντα εἶναι σχετικὰ, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῇ ὅτι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ σχετικισμοῦ εἶναι καὶ αὐτὴ σχε-

1) Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκλεκτικὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ὁ Georg Jellinek, τοῦ ὁποίου βλ. πρὸ παντὸς τὴν Allgemeine Staatslehre, 1922. Ὁ ἐκλεκτισμὸς του καθίσταται κυρίως ἐμφανῆς ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Κατασκευάζει τὴν κοινωνικὴν καὶ τὴν νομικὴν ἐννοιαν τῆς πολιτείας, ὡς εἰς τὸ δυνατόν νὰ ὑπάρξωσι δύο ἐννοιαὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου διαλεκτικῶς ἄσχετοι. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος εἰς τὴν μέθοδον, ἢ ὁποία ἐφαρμόζεται ὡς πρὸς ἕκαστον ἀντικείμενον, εἶναι ὅμως ἄγνωστος εἰς τὸν Jellinek. Ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ κριτικὴ τοῦ Kelsen ἐπιτυχής. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει νὰ θεωρεῖται δικαίως ὁ Jellinek εἰς ἐκ τῶν κορυφαίων τῆς νεωτέρας νομικῆς ἐπιστήμης. Εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἴσως οὐδεὶς ἔχει συνενώσει τόσον ὅσον αὐτὸς ἐπισταμένως ἐκτεταμένως ἱστορικῶς γνώσεις μετὰ δογματικῆς ὀξύτητος ἐξαιρετικῆς.

τική, ἀφοῦ ἡ παραδοχὴ σχετικοῦ σχετικισμοῦ εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν τοῦ ἀπολύτου παραδοχὴν.

Ἄλλ' ὁ σχετικισμὸς εἶναι ἀπαράδεκτος καὶ ὡς πρὸς τὴν προᾶξιν. Ἐὰν ὅλα εἶναι σχετικά, πρὸς τί νὰ προαχθῆ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο; Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῆ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, χωρὶς ἡ ἀπάντησις αὕτη νὰ σημάνη τὴν ἀποδοχὴν ἀρχῆς ἀπολύτου. Διότι ἂν ἡ δοθησομένη ἀπάντησις ἐνέχει τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἀπολύτως ἐπιβάλλεται τόσον τοῦτο ὅσον ἐκεῖνο, στερεῖται αὕτη γοήματος.

Οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσῃ ὁ σχετικισμὸς εἰς τὴν ἀποψιν ὅτι ὅπωςδήποτε δέον νὰ δοθῆ, ἔνεκα τῆς ἀφρεύκτου πράξεως, ὠρισμένη λύσις, ἀφοῦ καὶ τοῦτο τὸ «δέον» εἶναι ἀπόλυτος ἀπόφρασις, ἀπαράδεκτος εἰς τὸν συνεπῆ σχετικισμὸν. Δηλαδή ὁ σχετικισμὸς ὅπως εἰς τὴν θεωρίαν οὕτω καὶ εἰς τὴν προᾶξιν εἶναι ἀποψις ἀδύνατος. Εἶναι μάλιστα κατὰ βάθος ἐνιαία ἡ ἀδυναμία τοῦ σχετικισμοῦ, διότι κατὰ βάθος καὶ ὁ λογισμὸς εἶναι προᾶξις καὶ ἡ προᾶξις εἶναι λογισμὸς. Ἡ δὲ προᾶξις ὡς λογισμὸς, ὅπως καὶ ὁ λογισμὸς ὡς προᾶξις, εἶναι κατὰ τὴν ιδιότητά των ἀδύνατον νὰ κατευθύνωνται καὶ πρὸς τοῦτο καὶ πρὸς ἐκεῖνο. Ὁ σχετικισμὸς ὅμως μόνον ἐφ' ὅσον ἰσχυρίζεται ὅτι κατευθύνεται ἀδιαφόρως καὶ πρὸς τοῦτο καὶ πρὸς ἐκεῖνο παραμένει τοιοῦτος, οἷος ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι.

XVIII. Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὸ δίκαιον καὶ ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τὸ δημόσιον δίκαιον ὁ σχετικισμὸς εἶναι θεωρία τελείως ἀπαράδεκτος. Τὸ δίκαιον ἢ δὲν ὑπάρχει ἢ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει πρέπει νὰ ὁρίζῃ τί ἀπαγορεύεται, τί ἐπιτρέπεται καὶ τί ἐπιβάλλεται. Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος ὁρισμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μέχρι τέλους σχετικὸς. Ἐὰν ὁ τοιοῦτος ὁρισμὸς ἀπέμενε μέχρι τέλους σχετικὸς, ἤθελεν ἀπομείνῃ τὸ δίκαιον ἀνεφάρμοστον, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λυθῆ τὸ αὐτὸ ζήτημα καὶ οὕτως καὶ ἄλλως. Κατ' ἀνάγκην θὰ ὑπάρχῃ πρὸ πάσης ἐνεργείας, ὡς νομικὴ προϋπόθεσις αὐτῆς, ἐπιταγὴ μηδεμίαν ἐνέχουσα σχετικότητα, διότι ἄλλως ἡ ἐνέργεια δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ δικαιολογηθῆ. Ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς εἰδικωτάτης ἐπιταγῆς ἡ θέσπισις ἀποτελεῖ ἐνέργειαν, ἡ ὁποία προϋποθέτει νομικῶς ἐπιταγὴν δικαιολογοῦσαν αὐτὴν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς, μέχρῃς ἀναγωγῆς εἰς ἀρχικὴν ἐνιαίαν ἐπιταγὴν, ὅπότεν ὁ σχετικισμὸς ἔχει τελείως ἐξαφανισθῆ. Ὁ σχετικισμὸς δὲν εἶναι ἀγνω-

στος εἰς τὸ δίκαιον, εἶναι μάλιστα γνωστὸς καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου.

Προκειμένου ἰδίως περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου ὁ σχετικισμὸς ἐφαρμοζόμενος ἢ μᾶλλον ἢ ἀπόπειρα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σχετικισμοῦ συνεπάγεται καὶ τοῦ ἐρμηνευομένου ἐκάστοτε θεσμοῦ τὴν διαστροφὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν τῇ πράξει ἀταξίαν.

Πρέπει νὰ τονισθῇ δὲ ὅτι, παρὰ τὸν ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ διὰ τὸν κοινὸν μόνον νοῦν δικαιολογούμενον χαρακτηρισμὸν, συχνάκις ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν τοῦ σχετικισμοῦ καλύπτονται κρίσεις οὐδαμῶς σχετικιστικαί. Οὕτω δὲ εἶναι ποσῶς σχετικιστικὴ τῆς ἰσότητος ἀντίληψις, ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, ἢ ὁποία ὁρίζει τὴν ἰσότητα ὡς ἀνισότητα τῶν ἀνίσων. Ἐπίσης δὲν εἶναι διόλου σχετικιστικὴ τῆς ἰσότητος ἀντίληψις, ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, ἢ ὁποία τὸ αὐτὸ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ γεγονὸς ἐξετάζει ἀνίσως, ἀλλ' ἀπὸ δύο διαφόρους ἀπόψεις. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐξετάζονται δύο διάφορα νοήματα ὡς ἐκ τοῦ ὅτι συμπίπτει ν' ἀναφέρονται εἰς τὸ αὐτὸ γεγονός, οὐδόλως ἔπεται ὅτι ἀποτελοῦν ἓν ἀντικείμενον. Ἄρα δὲν ἐκτιμᾶται διαφοροτρόπως καὶ σχετικῶς τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον ἀλλὰ κατὰ δύο τρόπους ἐνιαίους, ἀπολύτους ἐκτιμῶνται δύο διάφορα νοήματα. Σχετικιστικὴ εἶναι μόνον ἢ ἀντίληψις ἐκείνη, καθ' ἣν εἶναι δυνατόν δύο ἀντικείμενα νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς ἴσα καὶ ὡς ἄνισα ταυτοχρόνως.

Τοῦτο ἀποτελεῖ ὅμως προφανῆ παραλογισμόν, ἀκριβέστερον ἀποτελεῖ ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν (contradictio in se) τῆς κρίσεως. Ματαία δὲ εἶναι ἢ ἀντίρροησις ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ σχετικισμὸς ἀρνεῖται μὲν τὴν ἀνάγκην τῆς ἴσης μεταχειρίσεως δύο προσώπων, εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν, ἀλλὰ δὲν ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Α καὶ τὸ Β γεγονὸς εἶναι δυνατόν ταυτοχρόνως καὶ νὰ ταυτίζονται καὶ νὰ διαφέρουν. Ἡ ἴση μεταχείρισις δύο προσώπων εὐρισκομένων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν νομικῶς εἶναι ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τοῦ συνόλου τῶν ἐννόμων σχέσεων, τὰς ὁποίας ἕκαστον ἀπὸ αὐτὰ τὰ πρόσωπα συνῆψεν ἢ εἰς τὰς ὁποίας ἔχει περιέλθει. Ἀλλὰ τὸ σύνολον αὐτὸ τῶν ἐννόμων σχέσεων ὡς σύνολον τετελεσμένων πράξεων, ἀποτελεῖ ἓν γεγονός.

Ἡ δὲ ἄνισος μεταχείρισις δύο προσώπων εἰς τὴν ἀπολύτως ἰδίαν περίπτωσιν εὐρισκομένων, προϋποθέτει τὴν ὀρθότητα τοῦ προφανῶς ἐσφαλμένου συλλογισμοῦ, καθ' ὃν τὸ Α καὶ τὸ Β γεγονὸς καὶ ταυτίζον-

ται καὶ διαφέρουν. Ἄλλως εἶναι ἀδύνατον τὸ Α γεγονὸς νὰ ἔχη ἀντίθετον ἔννομον ἀποτέλεσμα πρὸς τὸ Β γεγονός, εἶναι δηλαδή ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ, πῶς δύο πρόσωπα, εἰς τὴν ἰδίαν ἀπολύτως εὐρισκόμενα περίπτωσιν, ὑπόκεινται εἰς ἀντίθετον μεταχείρισιν.

Ἐὰν ἄλλωστε δύο γεγονότα κριθοῦν καὶ ὡς ἴσα καὶ ὡς ἄνισα ταυτοχρόνως, ὅχι μόνον παραλογίζεται ὁ νοῦς, ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀρρήκτως συνδεδεμένη ἔννοια τοῦ δικαίου καταπίπτει καὶ ἀντικαθίσταται διὰ τῆς ἔννοιᾶς τῆς αὐθαιρεσίας. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου πρέπει νὰ διακριθῇ ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἀλλ' ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου ἐνυπάρχει καὶ ἡ τάσις ἢ ἀδιάρκτος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης· εἶναι δὲ ἡ τάσις αὕτη τοῦ δικαίου συστατικὸν αὐτοῦ στοιχεῖον. Ἀποκλείεται δηλαδή νὰ καταστῇ ἡ ἀδικία σκοπὸς τοῦ δικαίου ἀφ' οὗ εἶναι σκοπὸς τοῦ ἢ δικαιοσύνη. Ὁ σχετικισμὸς ὅμως ἐμποδίζει νὰ καταστῇ σκοπὸς τοῦ δικαίου ἢ δικαιοσύνη, ἀφ' οὗ ὑπάγει τὸ δίκαιον εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν, ἢ δὲ αὐθαιρεσία δὲν ἀποκλείεται, τοῦναντίον εἶναι πιθανὸν νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἀδικίαν. Διὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ὁ σχετικισμὸς, ὡς ἔστερημένος λογικοῦ καὶ ἠθικοῦ θεμελίου.

Εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ σχετικισμὸς ἀποτελεῖ, ἂν καὶ τελείως ἀθεμελίωτος, μέγαν κίνδυνον. Ἡ ἐπιπολαία εὐφυΐα, συνδυαζομένη μετὰ τινος ὀκνηρίας, δύνανται νὰ εὔρουν εἰς τὸν σχετικισμὸν ὅ,τι ἀπαιτεῖται διὰ ν' ἀναπτυχθοῦν εἰς τὸ ἔπακρον ἐπὶ θυσίᾳ τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ματαία ἢ καταπολέμησις τοῦ σχετικισμοῦ, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐμφάνισις αὐτοῦ ἀποκλείει τὴν ἐπιστημονικότητα κατ' ἀρχήν,¹ ἰδίως ὅσάκις ἀναπτύσσεται μὲ πειστικότητα.

1) Βλ. J. Spiropoulos, *Théorie générale du droit international*, 1930 καὶ περὶ τούτου K. Tsetsos, *Der juristische Pragmatismus in der Völkerrechtslehre*, *Zeitschrift f. öffentliches Recht*, τομ. XII, τευχ. 1. Εἶναι σχετικιστῆς ἔν τινι μέτρῳ καὶ ὁ σεβαστός μου διδάσκαλος Radbruch, *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, 1932, ὑποστηρίζων ὅτι αἱ ἀξίαι (*Gemeinschaftswerte*), εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται τὸ δίκαιον κατ' ἀνάγκην, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθοῦν ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου. Σχετικιστῆς εἶναι καὶ ὁ Lauen, (*Recht und Sittlichkeit* 2α ἔκδ., 1924) παραδεχόμενος ὅτι μόνον ἡ αὐτονομία δημιουργεῖ καθήκοντα, τὸ δὲ δίκαιον εἶναι καθ' ἑστέως

XIX. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς πολυμόρφου πνευματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ὕλισμοῦ, ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ τινων ἑτῶν, ἐπαναλαμβάνεται καὶ πάλιν, ὁσημέραι δὲ περισσότερο, τὸ ὄνομα τοῦ γερμανοῦ ἐκείνου φιλοσόφου, τοῦ ὁποίου ἐν ζωῇ τόσον ὑπῆρξεν ἡ φήμη μεγάλη, ὥστε οἱ μὲν μαθηταὶ τοῦ τὸν ἐλάτρευον, ὡς ἐνσάρκωσιν τοῦ παγκοσμίου πνεύματος, ὁ δὲ γερμανικὸς λαὸς τὸν ἔτασεν ἠθικὸν καὶ πνευματικὸν ἡγήτορά του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὁποίου τόσον εἶχεν ἡ διδασκαλία παροραθῆ, ὀλίγα μετὰ τὸν θάνατόν του ἔτη, ὥστε νὰ θεωρῆται ὡς ἐκκεντρικὸς ὁ ἐπιμένων νὰ ὀνομάζεται ὁπαδὸς τῆς σχολῆς του.¹ Ἡ ἀναγέννησις αὕτη τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς προαναγγέλθη ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους ἱστορικοὺς τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας τὸν Kuno Fischer καὶ τὸν W. Windelband² καὶ μάλιστα, δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ὄχι μόνον ἔχει προαναγγελθῆ, ἀλλὰ καὶ ἤρχισε συντελουμένη παρ' αὐτῶν ἡ ἀναγέννησις αὕτη. Καὶ δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐγελιανὴ ἀναγέννησις. Ἀνταποκρίνεται πρὸς ἰσοσήμερας βαθυτέρας ἀνάγκας, ὄχι μόνον τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος ἐν γένει, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐγελιανὴ διαλεκτικὴ δύναται νὰ ἐπαρκέσῃ πάσης ἄλλης πληρέστερον, ἀφ' οὗ αὕτη τὰς διέγνωσε καὶ τὰς ἐθεμελίωσε. Κατ' ἀρχὴν ἄλλως τε ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας διδάσκει ὅτι πολλάκις ἴσως ἐφημίσθησαν ἀσημότατοι διδάσκαλοι, ἀλλὰ διδάσκει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἤλθον οἱ ἀσήμαντοι αὐτοὶ καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Μετὰ τὴν περίοδον τῆς ἀφανείας ἀπέκτησαν δόξαν μεγαλυτέραν ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισαν ζῶντες, καθιστάμενοι καὶ πάλιν ὁδηγοὶ τῆς ἀνθρω-

βίας. Σχετικιστὴς εἶναι καὶ ὁ Erb ἐν τινι μέτρῳ. βλ. Vom Wesen des Rechts und der Sittlichkeit 2a ἔκδ. 1930 Σπουδαιότατη ἐκδήλωσις τοῦ σχετικισμοῦ εἶναι καὶ ὁ εὐδαιμονισμὸς, βλ. Bernheimer, Probleme der Rechtsphilosophie, 1927, καὶ τὰ ἔργα τοῦ Baumgarten, Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode, I, 1920, II καὶ III, 1922, Allgemeine Rechtslehre, 1921, Rechtsphilosophie, 1929. Περὶ τοῦ σχετικισμοῦ γενικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου βλ. Emge, Ueber das Grunddogma des rechtsphilosophischen Relativismus, 1916.

1) Εἶναι χαρακτηριστικοὶ ὡς πρὸς τοῦτο οἱ πρόλογοι τοῦ J. E. Erdmann εἰς τὸ Grundriss der Logik und Metaphysik, γραφέντες τῷ 1841, 1843 καὶ 1848.

2) Βλ. Kuno Fischer, Hegels Leben, Werke und Lehre, 1 ἔκδ. 1901, 2a ἔκδ. 1911 καὶ W. Windelband, Die Erneuerung des Hegelianismus, 1910.

πότητος ἐν τῇ ἀενάῳ πορείᾳ τοῦ πνεύματος, οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι μόνον, οἱ δημιουργοί. Οἱ μικροὶ ποτὲ δὲν ἔχουν ἀρκετὴν ἰσχὺν διὰ νὰ σχίσουν ἰδίᾳ δυνάμει τὸ πέπλον τῆς λησμοσύνης. "Ὅσοι γνωρίζουν ὅπωςδὴποτε τὴν ἱστορίαν καὶ δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἀκριβῆ χρονικὴν καὶ χωρικὴν κατάταξιν τῶν γεγονότων, ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτὰ εὐρίσκοντες ἰδίᾳ ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ὅσοι δηλαδὴ δὲν ἀρκοῦνται εἰς τὴν ἱστορίαν (Geschichte), ἀλλ' ἀσχολοῦνται εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς ἱστορίας (Geschichtsdeutung), οὗτοι ἀσφαλῶς οὐδεμίαν θὰ αἰσθανθοῦν ἀπορίαν ἐπὶ τῇ ἐπανόδῳ τοῦ Ἐγέλου.

Πολλοὶ ἐπίστευσαν ὅτι τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας ἡ ἀναγέννησις οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἐκδήλωσις τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ διησυμφυῆς πρὸς τὸν καϊζερικὸν παγγερμανισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον, ἀφ' οὗ ἔδωσε μορφήν, ἐνεφύσησεν ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία νέας δυνάμεως τὴν πνοήν. Πολλοὶ μάλιστα ἔφθασαν μέχρι τοῦ νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ Ἐγγελος ὄχι μόνον ἔδωσε μορφήν, ἀλλ' αὐτὸς ἐδημιούργησεν τὸν γερμανικὸν ἐθνικισμόν.¹

Πρωτίστως καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς ὀρθότητος τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ πόσον εἶναι αὕτη χαρακτηριστικὴ τῆς ἐπιβολῆς, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ καὶ σήμερον ἔτι ὁ γερμανὸς αὐτὸς φιλόσοφος, ἀφ' οὗ παρὰ πολλῶν εἰς αὐτὸν ἀνάγεται ἂν ὄχι ὡς πρὸς δημιουργόν, πάντως ὡς πρὸς διαμορφωτὴν, ὁλόκληρος ὁ γερμανικὸς ἐθνικισμός. Ἐξ ἄλλου ὁ λόγος, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἀναγεννᾶται ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία εἶναι κατὰ πολὺ εὐρύτερος καὶ βαθύτερος ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ Ἐγέλου πρὸς τὸν γερμανικὸν ἐθνικισμόν, ἡ ὁποία ὅμως, ἅπαξ ἐγένετο λόγος περὶ αὐτῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ καθορισθῇ.

Ὁ Ἐγγελος εὐρίσκει ὅτι διαιρεῖται ἡ παγκόσμιος ἱστορία εἰς περιόδους. Εἰς ἐκάστην περίοδον ἀνυψοῦται ὡς φορεὺς τοῦ γενικοῦ πνεύματος ὁρισμένος λαός, καθιστάμενος οὕτω κοσμοϊστορικός. Ἐπὶ τὸν

1) G. R ü m e l i n, Reden und Aufsätze, 1874 σελ. 51 κ. ἑ. ἰδίως σελ. 57 Johann Plenge, 1789 und 1914, (1915) μελέτη, ἐν ἣ ρητῶς ἀνάγεται ἡ «ἰδέα τοῦ 1914» εἰς τὸν Ἐγγελον. F. Meinecke, Welthürgertum und Nationalstaat, 1922 σελ. 133, 212, 221, κ. ἑ. 227, 278 κ. ἑ. 302, 360 J. Loewenstein Hegels Staatsidee 1927, σελ. 64—149' βλ. πρὸ παντὸς ὅμως H. Heller, Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland, 1921.

γερμανικὸν λαὸν ἐθεώρησεν ὁ Ἑγελος ὡς τὸν κοσμοϊστορικὸν λαὸν τῆς τελευταίας ἱστορικῆς περιόδου. Προκύπτει λοιπὸν ὅτι καθ' ὃ μέτρον ἀναφέρεται πράγματι ὁ γερμανικὸς ἐθνικισμὸς εἰς τὸν Ἑγελον, ἀναφέρεται οὐχὶ ἔνεκα τυφλῆς φυλετικῆς φιλαυτίας, ἀλλ' ἔνεκα κοσμοϊστορικῆς ἀνάγκης. Τοῦτο δὲ μόνον ἔχει σημασίαν, ὅτι δηλαδὴ δὲν εὐρίσκει ὁ ἐθνικισμὸς ἐν ἑαυτῷ δικαιολογίαν, ἀλλ' ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι δηλαδὴ ἀποτέλεσμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἐχει δὲ τοῦτο μόνον σημασίαν, ἐπειδὴ τοῦτο μὲν εἶναι ἀπόλυτον, ἐνῶ εἶναι σχετικὸν τὸ κατὰ πόσον ὁ γερμανικὸς λαὸς ἢ ὁ γαλλικὸς ἢ ὁ ἀγγλικὸς εἶναι τοῦ γενικοῦ πνεύματος ὁ φορεὺς. Ἴσως εἶναι μάλιστα τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ἑξ ἐκείνων, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα δύναται νὰ φθάσῃ, σινηχίζουσα καὶ συμπληροῦσα τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου, εἰς συγκεκριμένα νέα συμπεράσματα καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰς συγκεκριμένα νέα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Τόσον ἡ διαμόρφωσις τῆς ἱστορίας εἰς περιόδους, ὅσον καὶ ἡ ἀνύψωσις ἐν ἑκάστη περιόδῳ λαοῦ τινος εἰς λαὸν κοσμοϊστορικόν, ἀποτελοῦσι προσπαθείας, τάσιν μᾶλλον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους παρὰ γεγονότα τετελεσμένα.

Εὐθὺς ὡς ἡ διαίρεσις τῆς ἱστορίας εἰς περιόδους καὶ ἡ ἀνύψωσις ἑκάστου λαοῦ εἰς λαὸν κοσμοϊστορικὸν συλληφθοῦν ὡς προσπάθειαι, τάσεις, διὰ μιᾶς ἀποκτᾷ τὸ ἀληθὲς αὐτῆς νόημα καὶ ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου καὶ δι' αὐτῆς ἡ παγκόσμιος ἱστορία, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ μὲν, ἀλλὰ τείνει νὰ ἀποτελέσῃ λογικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν αὐτῇ ἐμφανιζομένου ἀπολύτου πνεύματος. Δὲν εἶναι δηλαδὴ τὸ γίνεσθαι λογικόν, ἀλλὰ λογικὴ εἶναι ἡ τάσις, ἡ διέπουσα τὸ γίνεσθαι, καὶ τοῦτο καθ' ὃ μέτρον ἐπιβάλλεται τὸ πνεῦμα, ὁ λόγος, εἰς τὴν πραγματικότητα.'

1) Βλ. περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου εἰδικῶς: Springer Die Hegel'sche Geschichtsanschauung, 1848, Bahnsen, Zur Philosophie der Geschichte, 1872, Barth, Die Geschichtsphilosophie Hegels und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann, 1890, τοῦ ἰδίου, Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, 1922, σελ. 13, 16, 32, 34, 52 κ. ἑ., 59, 64, 75, 90, 95, 135, 145, 245, 388, 419 439 κ. ἑ., 487 κ. ἑ., 495, 507, 534, 539, κ. ἑ., 575, 661, 694 κ. ἑ., 705, 741, 751, 754, 758, 776 κ. ἑ., 795. Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode, α' ἔκδ. 1889 6 ἔκδ. 1908

Ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ ἑγελιανοῦ συστήματος ἔγκειται εἰς τὴν συνένωσιν τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἢ ὁποῖα καὶ συντελεῖται διὰ τῆς σκέψεως. Ἡ σκέψις εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ τῆς συνειδήσεως. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἐνεργείας ταύτης εἶναι ἡ γνῶσις. Ἡ γνῶσις εἶναι ἄρα ἡ ἄρσις τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου. Αἴρεται δὲ ὁ χωρισμὸς αὐτός, ἐπειδὴ καθίσταται περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο προϋπόθεσιν ὁμῶς ἔχει, ὅτι τὸ ἀντικείμενον ἐξαντλεῖται εἰς τὴν ἔννοιάν του, δηλαδὴ ὅτι τίποτε δὲν ἀπομένει ἐκτὸς τῆς ἔννοιᾶς· ἐξ οὗ προκύπτει πόσον εἶνε σπουδαία, διὰ τὴν ἀκριβῆ κατανόησιν τῆς ἑγελιανῆς θεωρίας, ἡ περὶ ἔννοιᾶς διδασκαλία του (Begriffslehre).¹

Τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον μόνον εἶναι τμῆμα συνόλου συνεχομένου λογικῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντληθῇ καθ' ὀλοκληρίαν εἰς τὴν ἔννοιαν, διότι δεδομένου ὅτι πᾶσα ἔννοια εἶναι τμῆμα συνόλου συνεχομένου λογικῶς, ὅ,τιδήποτε ἀπομένει ἐκτὸς παντὸς λογικοῦ συνειροῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντληθῆται εἰς τὴν ἔννοιαν. Εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγέλου, ἡ δ' ἐπιστήμη ἀρχεται διὰ τοῦτο ἀπὸ τῆς λογικῆς, ἐξετάζει κατόπιν τὴν φύσιν καὶ τέλος τὴν ἱστορίαν διὰ νὰ ἐπανέλθῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν λογικὴν, ὅπως ἔχει πλέον ἀποκαλυφθῆ, ἀλλὰ καὶ ἀποδειχθῆ, ἐκδηλωθεῖσα διὰ τῆς φύσεως καὶ διὰ τῆς ἱστορίας. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἐπεχείρησεν ὁ Ἐγελος εἰς τὴν «Φαινομενολογίαν», εἰς τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσεται ἡ ἐξέλιξις τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα μέχρι τοῦ ἀπολύτου. Συμπέρασμα τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ πράγματι σύνολον ἑνιαῖον ἢ ἀντικειμενικότης, τῆς ὁποίας εἶναι τμῆμα καὶ αὐτὸ τὸ ὑποκείμενον,

Οὕτω θεμελιοῦται πλέον ὅτι τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον εἶναι

σελ. 4, 23, 48, 81, 515, 652, 671-679, 696, κ. ε.. 707, 728, 736, 747. Brunstæd, Untersuchungen zu Hegels Geschichtstheorie, 1909, Lasson Hegel als Geschichtsphilosoph, 1920, Troeltsch, Der Historismus und seine Probleme, 1922, σελ. 130-134-241-277, 333-358, 619-623. Leese, Die Geschichtsphilosophie Hegels, 1922, Cuno Die Marxsche Geschichtsgesellschafts und Staatstheorie, 1923, τόμ. α', σελ. 224-244. Vogel, Hegels Gesellschaftsbegriff, 1925,

1) Βλ. Glockner, Der Begriff in Hegels Philosophie, 1924.

τιμήμα ἐνιαίου συνόλου συνεχομένου λογικῶς· καὶ εἶναι δυνατὸν ἄρα νὰ ἐξαντληθῇ τὸ συγκεκριμένον ἀντικείμενον εἰς τὴν ἔννοιάν του. Ἡ ἔννοια τότε καθίσταται ἰδέα. Ἰδέα εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἐνότης τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἰδέα εἶναι δηλαδή ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια. Κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ ἰδέα δὲν εἶναι ποσῶς ἀφαιρετικὸν ἐξαγόμενον ἐστερημένον ὑποστάσεως. Κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ συγκεκριμένη πραγματικότης εἶναι ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν ἡ ἰδέα λαμβάνει, καθισταμένη φαινόμενον. Δὲν εἶναι δηλαδή ἡ ἰδέα μορφή τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον εἶναι μορφή τῆς ἐξωτερικευομένης ἰδέας.

Εἰς τοῦτο συνίσταται ὁ ἐγελιανὸς πανλογισμὸς, ὁ διατυπωθεὶς ἐναργέστατα εἰς τὴν περίφημον φράσιν τοῦ προλόγου τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅ,τι ἀληθὲς εἶναι λογικὸν καὶ ὅ,τι λογικὸν εἶναι ἀληθές. Οὐδέποτε ἴσως ἀρχὴ συστηματικῆ παρρησιόθη περιοριστότερον ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ἡ ὁποία διατυποῦται διὰ τῆς περιφήμου ταύτης φράσεως. Πρὸς κατανόησιν αὐτῆς εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ γνωρίζη τις ὅπωςδῆποτε τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου. Ἀληθές (wirklich) δὲν εἶνε ὅ,τι συμβαίνει, ὅ,τι πραγματικόν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀληθές (wirklich) εἶναι ὅ,τι ἀνάγεται εἰς τὴν ἰδέαν, ὑπαγόμενον εἰς τὴν λογικὴν συνοχὴν τοῦ ἀτόμου. Ὁ Ἑγελος ἐδίδαξεν «Ἐὰν ἔχεται τι ἀληθείας ἔχεται ταύτης ὡς ἐκ τῆς ἰδέας του, ἢ ἔχεται τι ἀληθείας μόνον καθ' ὅσον εἶναι ἰδέα». («Wenn irgend etwas Wahrheit hat, hat es sie durch seine Idee, oder etwas hat nur Wahrheit insoferne es Idee ist»). Ὡστε δέον νὰ περιορισθῇ πρωτίστως εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἔννοιαν τὸ ἀληθές. Μετὰ τὸν περιορισμὸν αὐτόν, πᾶν ὅ,τι ἀληθές, ἐφ' ὅσον εἶναι τμήμα τοῦ λογικῶς συνεχομένου κόσμου, καθίσταται ἀπαραίτητον ἀπὸ συνολικῆς ἀπόψεως. Εἶναι πράγματι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ τὸ σύνολον, ἐὰν ἀφαιρεθῇ οἷονδῆποτε τμήμά του, διότι χωρὶς αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλήξῃ τὸ νόημα τῆς ἱστορίας, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ καὶ νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ συμπεράσματος ὁ συλλογισμὸς ὁ ἐστερημένος μιᾶς ἢ περισσοτέρων προτάσεων. Οὕτω κρινόμενον ὅ,τιδῆποτε ἀληθές ἀσφαλῶς ἐνέχει τὴν λογικότητα, τὴν ὁποίαν διατείνεται ὁ Ἑγελος ὅτι ἐνέχει. Ἀλλὰ ἡ λογικότης αὕτη δὲν ἔχει ὡς ἀκολουθίαν νὰ πρέπη νὰ παραμένῃ πᾶν ὑφιστάμενον ὡς ἔχει. Τοῦναντίον ἡ λογικότης αὕτη ἀποκλείει τὴν ἀκίνησίαν, ἐπιτάσσουσα τὴν διαρκῆ

τοῦ πνεύματος ἀνάπτυξιν. Διότι ἀκριβῶς εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ λογικότης παντὸς ἀληθοῦς, ὅτι ἐμπεριέχει καὶ προκαλεῖ τὴν κίνησιν. Ἡ κίνησις αὕτη ἐπιτελεῖται καθ' ὠρισμένον σχῆμα. Εἰς τὴν κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο κίνησιν ἔγκειται ἡ διαλεκτικὴ. Ἡ διαλεκτικὴ ἐμφανίζεται κατὰ δύο τρόπους εἰς τὸ σύστημα τοῦ Ἑγέλου. Λογικῶς καὶ ἱστορικῶς. Λογικῶς ὡς μορφή τῆς ἐσωτερικῆς ἀναλύσεως τῆς ιδέας εἰς ἐννοίας ἢ τῆς συνθέσεως τῶν ἐννοιῶν μέχρις ὑπαγωγῆς εἰς τὴν ιδέαν. Ἱστορικῶς ὡς ἡ μορφή τῆς συνθέσεως τῶν γεγονότων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Παράμενει ὁμως ἡ διαλεκτικὴ, ὅπωςδήποτε καὶ ἂν ἐμφανίζεται, ἀπολύτως ἐνιαία, ἐπειδὴ πᾶσα ἐννοία ἔχει καὶ λογικὴν ἀλλὰ καὶ πραγματικὴν ἱστορικὴν ὑπόστασιν. Εἴτε λογικῶς ἐξετάζεται, εἴτε πραγματικῶς εἶναι τὸ συμπέρασμα ταυτόσημον. Διὰ τοῦτο μόνον ἡ διαλεκτικὴ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν γνῶσιν. Ἡ μορφή δὲ τῆς συνθέσεως τῶν πραγμάτων, τῶν πράξεων καὶ τῶν ἐννοιῶν, διὰ τῆς ὁποίας ἀνάγονται μέχρι τῆς ιδέας εἶναι ἡ τῆς συναιρέσεως τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ συναίρεσις εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι συνυπάρχουν ἀδιαιρέτως ἐν αὐτῇ συνηνωμένα. Εἶναι ἡ *coincidentia oppositorum*. Ἡ ἄρνησις τῆς θέσεως προκαλεῖ τὴν ἀντίθεσιν. Ἐν τῇ ἀντιθέσει δηλαδὴ ἔγκειται ἡ πρώτη ἄρνησις. Ἐν τῇ συναιρέσει ἔγκειται ἡ ἄρνησις τῆς ἀρνήσεως, ἡ ὁποία ἐπαναφέρει τὴν συνείδησιν εἰς τὴν θετικότητα, ὅχι ἐπειδὴ *duplex negatio affirmat*, ὡς ὑπεστήριζεν ἡ τυπικὴ λογικὴ τοῦ μεσαιῶνος, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ συναιρέσει συνενοῦνται καὶ τὰ δύο στοιχεῖα τῆς ἀντιθέσεως. Ἐὰν ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν θετικότητα ἐθεμελιούτο ἐπὶ τοῦ τυπικοῦ λογικοῦ κανόνος *duplex negatio affirmat* ἤθελεν ἀποτελέσει αὕτη οὐχὶ συναίρεσιν ἀλλὰ ὀριστικὴν ἀποδοχὴν τοῦ πρώτου στοιχείου τῆς ἀντιθέσεως, ἥτοι τῆς θέσεως.¹ Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου, συγκρινομένη πρὸς τὴν καντιανὴν ἰδεοκρατίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν ὕλισμὸν καὶ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν εἰδικώτερον ἀφ' ἑτέρου, μετριάζει καὶ συνενοῖ ἀμφοτέρως τὰς ἀπόψεις ἐν τελείᾳ συναιρέσει. Ἱστορικῶς ἐξεταζομένη δηλαδὴ παρουσιάζεται ὡς συμπληροῦσα τὸ διαλεκτικὸν σχῆμα τὸ προελθὸν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ὕλισμοῦ εἰς τὴν ἰδεοκρατίαν. Ἄ-

1) Guido Calogero, Stand und Auffassung der Hegelschen Philosophie in Italien, Verhandlungen des ersten Hegelkongresses, 1931, σελ. 37.

ποτελεί δηλαδή τὴν ἀρνήσιν τῆς ἀρνήσεως ταύτης, ἐπαληθεύουσα διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἑαυτήν.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ Ἐγγελος ἐθεμελίωσε τὸ σύστημα του, ἀναμφισβητήτως συνέχεται τοῦτο λογικῶς ὀλοκλήρον, οὕτως ὅστε ἡ λογικὴ αὕτη συνοχὴ του καὶ μόνη νὰ ἔχη ἀξίαν ἀπόλυτον, ἐξεταζομένη αὕτη καθ' ἑαυτήν. Ἐχει δὲ τοσούτῳ μᾶλλον ἀξίαν ἢ τοιαύτη τοῦ συστήματος συνοχὴ, καθ' ὅσον ἐκτείνεται τὸ σύστημα τοῦτο ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς γνώσεως καὶ ὀλοκλήρου τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι συμπλέκονται καὶ συνενοῦνται καὶ ἀνάγονται συνθετικῶς εἰς τὴν μόνην καὶ πρώτην ἀρχὴν τοῦ παντός, τὸν Λόγον. Ἀπέδειξεν οὕτω καὶ ὅτι ἀληθῶς ἐνιαῖα εἶναι, οὐχὶ μόνον τὰ συνεχόμενα λογικῶς συστήματα, ἀλλὰ τὰ ταυτοχρόνως ὀλοκληρωτικά, δηλαδή ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συνενοῦν ὀλοκλήρου τῆς γνώσεως τὸ συμπέρασμα καὶ ὁρίζουν ὀλοκλήρου τῆς πράξεως τὸν σκοπὸν. Καὶ εἰς τοῦτο μόνον ἐὰν περιορίζετο ἡ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ἐγγελου θὰ παρέμενε τοῦτο τὸ σημαντικώτερον ἴσως ἐν τῇ πνευματικῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ.

XX. Ὁ Ἐγγελος ἐφήρμοσεν αὐτὸς οὗτος τὴν μέθοδόν του καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐπόμενον. Ἡ πολιτεία κατὰ τὸν Ἐγγελον εἶναι ἀποτέλεσμα, εἶναι δηλαδή τὸ συμπέρασμα τῆς σπουδαιότερας ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως πραγματικῆς διαλεκτικῆς συνθέσεως. Εἶναι ἡ συναίρεσις πάσης κοινωνικῆς ἀντιθέσεως.

Τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου συνείδησιν ἑαυτοῦ κτώμενον ἀποβαίνει πνεῦμα ἐλεύθερον. Διὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ προσωπικότητα καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὴν φύσιν. Ἡ προσωπικότης εἶναι λοιπὸν ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐλευθερίας. Πραγματικὴν ὑπόστασιν ἀποκτᾷ ἡ προσωπικότης διὰ τοῦ δικαίου, τοῦ ὁποίου συνεπῶς ἡ πρώτη ἀρχὴ ἐπιτάσσει· «ἔσω πρόσωπον» (Sei eine Person). Δὲν ἐξαντλεῖται ὅμως ἡ ἐλευθερία εἰς τὴν προσωπικότητα. Τοῦτο δὲ προκύπτει ἐκ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς ταύτης τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος. Εἰς τὸ πρόσωπον ἀνήκει τοῦ πραγματικοῦ κόσμου τοῦ ἔστερημένου βουλήσεως ἢ κυριαρχία, ἐπειδὴ μόνον αὐτὸ ἔχει βούλησιν ἐνσυνείδητον, αὐτὸ μόνον ἄρα δύναται νὰ κυριαρχήσῃ. Διὰ τοῦ ἀφηρημένου δικαίου (abstraktes Recht) ρυθμίζεται ἡ σχέσις τοῦ προσώπου πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὰ λοιπὰ πρόσωπα. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι σχέσις

ἔξωτερική. Ἀπομένει ὅμως ἀρρυθμιστος ἡ σχέσις τῆς προσωπικότητος πρὸς ἑαυτήν. Τὴν σχέσιν αὐτὴν ρυθμίζει διὰ τῆς συμμορφώσεως τῶν ἐκδηλώσεων τῆς προσωπικότητος πρὸς ἑαυτήν ἢ ἠθικότης (Moralität). Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι σχέσις ἔσωτερική.

Ἡ συνένωσις τοῦ ἀφηρημένου δικαίου καὶ τῆς ἠθικότητος ἀποτελεῖ τὴν ἔθιμότητα (Sittlichkeit). Ἡ ἔθιμότης ἐκδηλοῦται πρωτίστως ἐν τῇ οἰκογενείᾳ καὶ τῇ σωματείᾳ (Corporation) καὶ κατόπιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἢ ὅποια, συγκειμένη ἐκ τῶν ἔχουσῶν διαφόρους ἀνάγκας καὶ διαφόρους ἰκανότητας οἰκογενειῶν, ἀποτελεῖ ἐνότητα διακραιομένην αὐτῶν. Ἡ πολιτεία συνενώνει τὰς οἰκογενείας, τὰ σωματεῖα καὶ τὴν κοινωνίαν. Ἄρα ἐν αὐτῇ μόνον ἐξαντλεῖται ἡ ἐλευθερία. Ἡ πολιτεία εἶναι δηλαδή τοῦ ἐλευθέρου πνεύματος ἢ μᾶλλον ἀπόλυτος ἀντικειμενικὴ μορφή, ἐν ἣ συγκεντροῦνται καὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς κοινωνίας αἱ δυνάμεις. Ἡ πολιτεία δὲν εἶναι λοιπὸν μέσον ἐξυπηρετικὸν ὁρισμένου σκοποῦ. Εἶναι αὕτη αὕτη ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἢ μορφή δηλαδή ἐν ἣ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐξαντλεῖται τελείως, ἐκδηλούμενον ἀπολύτως. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἀσφαλιστικὸν ἴδρυμα τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ταῦτα δέον νὰ συμμορφοῦνται πρὸς τὴν πολιτείαν, οὐχὶ δὲ ἡ πολιτεία πρὸς αὐτά. Διὰ τοῦτο σπουδαῖον εἶναι πάντοτε ὁ ἀτομικὸς σκοπὸς ἐνὸς ἐκάστου νὰ καταλήγῃ καὶ νὰ συνενοῦται μετὰ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας. Ἐὰν ἀποβῇ τοῦτο ἀδύνατον ἡ πολιτεία καταρρέει.¹

1) Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν ἑγελιανὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου βλ. K a h l e, Darstellung und Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, 1845, R u g e, Ueber das Verhältniß von Philosophie, Politik und Religion, sämtliche Werke, tom. 3/4, 1847, M a r x, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Deutsch-französische Jahrbücher, 1—2, 1844, S u t t n e r, Ueber Hegels Rechtsbegriff, 1849, C h l e b i k, Die Philosophie des Bewussten und Wahrheit des Unbewussten in den dialektischen Grundlinien des Freiheits- und Rechtsbegriffes nach Hegel und C. L. Michelet, 1890, S o d e u r, Vergleichende Untersuchung der Staatsidee Kants und Hegels, 1839, F i c k l e r, Unter welchen philosophischen Voraussetzungen hat sich bei Hegel die Wertschätzung des Staates entwickelt und wie ist diese zu beurteilen, 1903, D u n l o p, Hauptmomente in Hegels Begriff der Persönlichkeit, 1903, D i t t m a n n, Der Begriff des Volksgeistes bei Hegel, 1909, B r i e, Der Volksgeist bei Hegel und in der historischen Rechtsschule,

“Εν ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς ἑγελιανῆς ἐρμηνείας ἔγ-
κεται εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς σχέσεως τοῦ δικαίου πρὸς τὴν πολιτείαν.
Εἰς τὴν ἐπίλυσιν αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ὑποβοηθεῖ πρωτίστως ὁ ἀκρι-
βέστερος καθορισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καθ’ Ἐγελον.

Τὸ δίκαιον ὁ Ἐγελος διακρίνει πρῶτον εἰς φυσικὸν δίκαιον καὶ
δεύτερον εἰς θετικὸν δίκαιον. Τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀπορρέει ἀπὸ τὴν
δεδομένην ἱστορικῶς ἐκάστοτε δυναμικότητα τοῦ λαοῦ, πρὸς τὸ πνεῦμα
τοῦ ὁποίου πρέπει ν’ ἀνταποκρίνεται. Τὸ θετικὸν δίκαιον εἶναι ἡ μορφή,
τὴν ὁποίαν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσλάβῃ τὸ φυσικὸν δίκαιον. «Τὸ οὐσιώ-
δες τῆς μορφῆς εἶναι ὅτι τὸ καθ’ ἑαυτὸ δίκαιον τίθεται ὡς τοιοῦτον»,
(«Das wesentliche der Form ist, dass das, was an sich Recht
ist, auch als solches gesetzt sei»), δηλαδή ὅτι τοῦ λοιποῦ δὲν ἰσχύει
μόνον ἀφ’ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατ’ ἐπιταγὴν.

Ὁ Ἐγελος δὲν ὑπεστήριξε ὅτι τὸ θετικὸν δίκαιον, τοῦ ὁποίου τὸ
περιεχόμενον δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον πρέπει νὰ μὴν
ἐφαρμόζηται. Ἐκ πρώτης ὄψεως ὅμως ὁδηγεῖ τὸ σύστημά του εἰς τὸ
συμπέρασμα τοῦτο. Ἀλλὰ ποῖος εἶναι ὁ ἀρμόδιος νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ
πότε ἀνταποκρίνεται καὶ πότε δὲν ἀνταποκρίνεται τὸ θετικὸν δίκαιον
εἰς τὸ φυσικόν; Ὁ Ἐγελος εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θ’ ἀπήντα βεβαίως
ὅτι μόνον ἡ πολιτεία διὰ τῶν ἐντεταλμένων νὰ νομοθετοῦν εἶναι ἀρ-
μοδία, κατὰ τεκμήριον, νὰ κρίνῃ πότε ἀνταποκρίνεται καὶ πότε δὲν
ἀνταποκρίνεται τὸ θετικὸν δίκαιον εἰς τὸ φυσικόν. Ἀλλ’ εἰς τὸ πρό-
βλημα τοῦτο δὲν ἐνεβάθυνεν ὁ Ἐγελος.¹ Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅμως
ὅτι καθ’ Ἐγελον, ὅπως ὑπάρχει φυσικὸν ἀφηρημένον δίκαιον καὶ φυ-
σικὴ ἠθικότης, αἱ ὁποῖαι συναιρούμεναι συναποτελοῦσι τὴν φυσικὴν
ἐθιμότητα, οὕτω ὑπάρχει καὶ θετικὸν ἀφηρημένον δίκαιον καὶ θετικὴ
ἠθικότης, ταῦτα δὲ ἀμρότερα συναιρούμενα συναποτελοῦσι τὴν θετι-

1909, M a y e r - M o r e a u, Hegels Socialphilosophie, 1910, L e w k o w i t z,
Die klassische Staats und Rechtsphilosophie, 1914, B u e l o w, Die Entwi-
cklung der Hegelschen Sozialphilosophie, 1920, R o s e n z w e i g, Hegel
und der Staat, 1—2, 1920, G i e s e, Hegels Staatsidee und der Begriff
der Staatserziehung, 1926, L ö w e n s t e i n, Hegels Staatsidee, 1927. Κ ο -
τ ζ ι ᾶ, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τομ. Εὐς, 1878 σελ. 83 κ. ἔ Κ α ζ ᾶ ζ η. Ἡ Φι-
λοσοφία τοῦ δικαίου, τόμ. Α΄., ἔκδ. Β΄, 1891 σελ. 330 κ. ἔ.

1) Βλ. τῆς Rechtsphilosophie §§ 209—217.

κὴν ἐθιμότητα. Ἐὰν οὕτως ἐτίθητο πρὸ τοῦ Ἐγγέλου τὸ πρόβλημα βεβαίως ἤθελεν οὗτος, ὡς ἄλλως τε καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ προκύπτει, δεχθῆ ὅτι πολιτεία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ εἰμὴ μόνον ἐὰν ἡ θετικότης συναιρεθῆ μετὰ τῆς ρυθικότητος, ἤτοι μόνον ἐὰν τὸ δίκαιον συνενωθῆ μετὰ τῆς κοινωνίας. Μόνον ἡ τοιαύτη πολιτεία, ἡ ὡς ἐν λειτουργία συνένωσις δικαίου κοινωνίας νοουμένη, ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς ἀναπτυσσόμενον σύστημα τοῦ Ἐγγέλου. Τὰ δ' ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα εἰδικὰ νοήματα δὲν εἶναι πλέον ἀπλῶς τυπολογικά, ἀλλὰ νοήματα κατ' ἀνάγκην ἀξιολογικά. Οὕτω δὲ ἀνταποκρίνεται πληρέστερον ἢ διαλεκτικῆ αὕτη μέθοδος πρὸς τὴν εὐρυτέραν ἀνάγκην, ἡ ὁποία παρατηρεῖται γενικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, νὰ μὴν ἀποφεύγεται ἡ παρεμβολὴ κρίσεων ἀξιολογικῶν εἰς τοὺς νομικοὺς συλλογισμούς.¹

Ἡ οὕτω καθορισθεῖσα πολιτεία εἶναι ἀπολύτως ἐνιαία καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπολύτως ἐνιαία εἶναι καὶ ἡ ἐξουσία τῆς πολιτείας. Τοῦτο κατενόησεν ὁ Ἐγγελος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν καὶ ἰσορροπήσεως αὐτῶν διδασκαλίαν τοῦ Montesquieu καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἰσχυρῶς ἐπηρεάσαντα τὴν ἀνάπτυξιν τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας. Ὁ Ἐγγελος ἐπικρίνει τὴν τριχοτόμησιν τῆς πολιτειακῆς ἐξουσίας, ἐπειδὴ αἱ οὕτω διακρινόμεναι καὶ ἰσορροποῦσαι ἀλλήλας τρεῖς ἐξουσίαι εἶναι διαλυτικὰ ἐν τῇ πολιτεία στοιχεῖα, ὁρίζει δὲ τὰς λεγομένας ἐξουσίας, ὡς διαφόρους τρόπους ἐκδηλώσεως τῆς ἐνιαίας πολιτειακῆς βουλήσεως, ἀλλὰ διατηρεῖ τὸν ὄρον ἐξουσία (Gewalt). Εἰς τοῦτο πάντως ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς ἐπικρατούσης σήμερον θεωρίας τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐνιαίας πολιτειακῆς ἐξουσίας. Ἐξ ἄλλου θεωρεῖ τὸν χωρισμὸν τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴν ὡς ἀστήρικτον, ἐπειδὴ καὶ ἡ διοίκησις καὶ τὰ δικαστήρια ἐφαρμόζουν εἰς συγκεκριμένας περιπτώσεις τὰς γενικὰς ἐπιταγὰς τοῦ δι-

1) Βλ. περὶ τῆς οὕτω νοουμένης ἐννοίας τῆς πολιτείας Θεμ. Τσάτσου Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον 1928 σελ. 7, 8 καὶ τοῦ ἰδίου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (λιθογρ.), 1932, σελ. 3-32.

2) Leibholz, Ἡ σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, ἔτος Γ', τεῦχος 4ον, σελ. 357 κ. ε.

καίου. Εἰς τοῦτο δὲ καὶ σήμερον ἔτι πολλοὶ τὸν ἀκολουθοῦν.¹ Τοῦναντίον ὁμως ἀπεχωρίζει τὴν ἐξουσίαν τοῦ μονάρχου. Οὕτω νομοθετικὴ ἐξουσία (gesetzgebende Gewalt) μὲν εἶναι ἡ πολιτικὴ βούλησις ἐν τῇ γενικότητι αὐτῆς, ἐκτελεστικὴ (Regierungsgewalt) δὲ ἡ πολιτικὴ βούλησις ἐν τῇ εἰδικότητι αὐτῆς. Ἡ ἐξουσία τοῦ μονάρχου (fürstliche Gewalt) συνενώνει τὴν νομοθετικὴν καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, ἐκδηλουμένης οὕτω δι' αὐτῆς τῆς ἐνότητος τῆς πολιτείας. Ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ὑπερέχει ἀσφαλῶς τῆς θεωρίας περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ὁποία ἐδιδάσκετο τότε. Ἄλλ' ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου ἔχει δύο, ἄλλως τε συναφῆ, ἑλλαττώματα. Πρῶτον ἐφαρμόζεται δυσκόλως εἰς ἄλλην πολιτείαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μοναρχικὴν. Ὁ Erdmann² ἠθέλησε νὰ γενικεύσῃ τὴν θεωρίαν ὥστε νὰ ἐφαρμόζεται ὡς πρὸς πᾶσαν πολιτείαν ἀνεξαρτήτως μορφῆς. Ἄλλ' ὁ αἰρετὸς ἄρχων τῆς δημοκρατίας ὅπωςδήποτε εἶναι δύσκολον νὰ ἐνσωματώσῃ τὴν πολιτείαν καὶ πάντως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο εἰς οἶον βαθμὸν ὁ μονάρχης. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται αὐτὸς ὁ ἄρχων τῆς δημοκρατίας νὰ ἔχῃ συλλογικὴν ἀρχήν. Ἀνεξαρτήτως δὲ τοῦ ἂν ἐνασκεῖ εἰς ἡ πολλοὶ τὴν ἀνωτάτην ἀρχήν, ἐνδέχεται ν' ἀπομείνῃ αὕτη κατ' ὄνομα μόνον ἀνωτάτη, ὡς ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει κατὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1927 τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν ἡ θεωρία τοῦ Ἐγγέλου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ. Δεύτερον ἡ περὶ διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν ἐγγελιανὴ διδασκαλία ἔχει καὶ τὸ ἐξῆς, ὅπερ ἀναμφισβητήτως ἀποτελεῖ σφᾶλμα· ἐν ᾧ ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κατὰ βάθος ἐξεταζόμεναι εἶναι οἱ δύο τρόποι καθ' οὓς ἐκδηλοῦνται, λειτουργεῖ, ἡ ἐνιαία πολιτεία καὶ ἡ ἐξουσία τῆς, ἡ μοναρχικὴ ἐξουσία δὲν εἶναι τρόπος ἰδιαιτέρος ἐνασκήσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, οὐδὲ καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη ἐνασκεῖ διὰ μιᾶς ὁλόκληρον τὴν ἐξουσίαν τῆς πολιτείας, ὡς ἐνιαῖος ἐκπρόσωπος αὐτῆς. Διότι οὐχὶ κατ' ἐξαίρεσιν ἀσκεῖ ὁ μονάρχης ἐν ἑκάστη πράξει καὶ τὴν νομοθετικὴν καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν λειτουρ-

1) Βλ. σχετικῶς Θεμ. Δ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτικὸν δίκαιον, 1928, σελ. 19 σημ. 1.

2) Βλ. Philosophische Vorlesungen über den Staat, 1851 σελ. 161 κ.ε. ἰδίως ὁμως σελ. 163.

γίαν. Οἰαδήποτε πράξις οἰουδήποτε λειτουργοῦ τῆς πολιτείας ἀποτελεῖ συνένωσιν, δηλαδή πρωτίστως ταυτόχρονον ἐνάσκησιν καὶ τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας.' Ὁ μονάρχης ἐνδέχεται νὰ συνενώνῃ ἐν τέλει πᾶσαν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἡ ἐξουσία του δὲν εἶναι διαφόρου εἴδους. Αἱ ἐξουσίαι, ἢ μᾶλλον αἱ λειτουργίαι τῆς πολιτείας εἶναι δύο μόνον, ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ ἐκτελεστικὴ. Ἐν αὐταῖς ἐμπεριέχεται πᾶσα ἐνέργεια τῆς πολιτείας. Τοῦτο παρείδεν ὁ Ἑγελος. Ἐπίσης παρείδεν ὁ Ἑγελος ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν ἡ δικαστικὴ ἐξουσία νὰ ὑπάγεται εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν. Εἰς τοῦτο τὸν ἠκολούθησαν οἱ δημοσιολόγοι καὶ ἰδίως οἱ Γερμανοί. Εἶναι βεβαίως ὀρθωτέρα ἡ τοιαύτη τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὑπαγωγή εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον αὐτῆς διάκρισιν τοῦ Montesquieu. Ἀλλὰ πάντως δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον τῆς ἐννοίας, εἰς ἣν ὑπάγεται, διότι ὁ δικαστὴς δὲν ἐκτελεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ νομοθετεῖ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ἑγελος ἀπέδωκε σημασίαν, ἰδίως εἰς τὴν γενικότητα τῆς ἐνεργείας τοῦ νομοθέτου καὶ τὴν εἰδικότητα τῆς ἐνεργείας τῆς διοικήσεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, διὰ τοῦτο παρείδεν ὅτι καὶ ἡ διοίκησις ἐπιλαμβάνεται πολλάκις ζητημάτων γενικῶν καὶ ἡ βουλὴ ζητημάτων εἰδικῶν, οὕτως ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπέσῃ ὁ οὐσιαστικὸς χωρισμὸς τῶν λειτουργιῶν, ὁ ἀνάλογος πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, πρὸς τὸν τυπικὸν χωρισμὸν, τὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐνεργοῦσαν ἐκάστοτε ἀρχήν.

Ὁ Ἑγελος εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας, ὅπως οἱ περισσότεροι μεγάλοι θεμελιωταὶ νέων θεωριῶν, ἴσως ἐνεκα τῆς ἄλλειπούς αὐτοῦ γνώσεως τοῦ θετικοῦ δικαίου, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐφαρμόσῃ ἐπιτυχῶς τὴν μέθοδόν του. Διότι περὶ τούτου πρόκειται. Δὲν ἔφθασεν ὁ Ἑγελος εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα διὰ τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς ἐσφαλμένης μεθόδου, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἐφήρμοσεν ὀρθῶς αὐτήν. Πρὸς τὸ σύστημα καὶ τὴν μέθοδον τοῦ Ἑγέλου ἀνταποκρίνεται μόνον ἡ ἐννοιολογικὴ διάκρισις τῆς νομοθεσίας ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἡ συναίρεσις ἀμφοτέρων εἰς τὴν ἐνιαίαν πολιτειακὴν πράξιν.

1) Βλ. Θεμ. Τσάτσου, Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928, σελ. 20 κ.έ.· περὶ τούτου δὲ Ἄ. Σβώλου, Αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος, 1928, σελ. 332 καὶ Δ. Βεζανῆ, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932, σελ. 232.

Ἡ τοιαύτη δὲ διάκρισις τῶν ἐννοιῶν ὁρίζει τὴν ἀληθῆ τῶν πραγμάτων ὑπόστασιν¹ καὶ εἶναι τὰ μάλιστα ἐνδεικτικὴ τῆς ἀποτελεσματικότητος, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἔχη, ἐφαρμοζομένη ὀρθῶς, εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἢ ἐγελιανὴ θεωρία.

Ἡ περὶ δικαίου καὶ πολιτείας ἐγελιανὴ θεωρία ὑπῆρξεν ἀντικείμενον ἐλέγχου δορυμυτάτου, ἐξικνουμένου μέχρι τοῦ ἀντιεπιστημονικωτέρου φανατισμοῦ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως ὁ ἔλεγχος ἡσκήθη ἀσχέτως πρὸς τὸ σύστημα τοῦ Ἐγέλου. Διὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ κρίσιν ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἀντιπαράθεσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄλλων περὶ πολιτείας θεωριῶν. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅμως ὅτι συντελούσης καὶ τῆς δυσκόλου διατυπώσεως τῆς ἐγελιανῆς θεωρίας, αὕτη ἐθεωρήθη γενικῶς ὡς ἀπολήγουσα εἰς τὴν πολιτειακὴν ἀπολυταρχίαν, ἐξαφανιζομένου παντὸς ἀτομικοῦ συμφέροντος.²

Ἄλλ' οὕτω δὲν ἐρμηνεύεται ἡ ἐγελιανὴ διδασκαλία κατὰ τὴν ἀληθῆ

1) Δ. Σ. Βεζανῆς γράφει ἐ. ἀ. σελ. 232, ὑποσημ. ι, «Παρ' ἡμῖν ὁ Θ. Τσάτσος (Εἰσαγωγή εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928) θεωρεῖ δύο τὰ πολιτειακά λειτουργήματα, τὸ νομοθετικὸν τὸ τιθὲν τὴν θέλησιν τῆς πολιτείας καὶ τὸ ἐκτελεστικόν, τὸ ἐκτελοῦν αὐτήν. Ἡ δικαστικὴ λειτουργία εἶναι μίγμα νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς (σελ. 20—23). Ἡ ἀντίληψις αὕτη παρουσιάζει βεβαίως πρωτοτυπίαν τινά, διὰ τῆς θεωρήσεως τῆς δικαστικῆς λειτουργίας, ὡς μίγματος νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὡς ὑπαγομένης εἰς τὴν δευτέραν, καίτοι θὰ ἐχρειάζετο μία μεγαλυτέρα δικαίολόγησις αὐτῆς. Πάντως καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸν χωρισμὸν τῶν λειτουργιῶν εἰς δύο καὶ συνεπῶς ἰσχύει καὶ δι' αὐτήν ἡ κατωτέρω κριτικὴ». Ἡ παρανόησις ὅμως εἶναι προφανής. Ἄγνοεῖ ὁ κρίνων πᾶν ὅ,τι δὲν ἐμφανίζεται ὡς συγκεκριμένον ἀντικείμενον ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ· δηλ. δὲν γνωρίζει εἰμὴ μόνον τὴν ἐνέργειαν τῆς πολιτείας δηλ. τὴν πράξιν. Ἡ πράξις ὅμως ὡς τοιαύτη ἀσφαλῶς εἶναι καὶ καθ' ἡμᾶς ἀδιαίρετος. Τὸ νόημα τῆς πράξεως ὅμως, ὅπερ ἄγνοεῖ ὁ Δ. Βεζανῆς, εἶναι διττόν.

2) Οὕτω καὶ ὁ Κοτζίᾱς ἐ. ἀ. σελ. 86. «Ἐπειδὴ ὁ Ἐγελος τὸ πνεῦμα ἐν μὲν τῇ φύσει ὑπολαμβάνει πεπερασμένον καὶ τῷ ἀπολύτῳ ἀντίθετον, τούτέστι διηρημένον, ἀληθές δὲ καὶ παντοδύναμον ἐν τῇ ἐνότητι, ἐκλαμβάνει τὰ μὲν ἄτομα μηδαμινὰ καὶ μηδενὸς λόγου ἄξια, τὴν δὲ πολιτείαν ὡς ὅλον τὸ πᾶν, διότι ἡ μὲν πολιτεία ἐστὶν ἡ οὐσιώδης ἰδέα, τὰ δὲ ἄτομα συμβεβηκότα αὐτῆς. Ἐκ τούτου ὅμως ὁ ἔσχατος ἵδρυται ἀπολυτισμός. Ἐπειδὴ καθ' Ἐγελον ἡ μὲν πολιτεία βάσιν ἔχει τὴν οὐσιώδη καὶ κοινὴν βούλησιν, τὰ δὲ ἄτομα στεροῦνται αὐτῆς, ἵδρυται βᾶσις τῆς πολιτείας ἡ βία καὶ ἡ ἀνθαιρεσία.»

αὐτῆς ἔννοιαν. Καὶ ἡ ἀρνητικὴ καὶ ἡ θετικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐγγέλου θεμελίωσις ὀδηγοῦν εἰς συμπέρασμα τελικῶς ἀντίθετον.

Ὁ Ἐγγελος ἐπὶ παραδείγματι ἀντικρούει τὸν Haller, τοῦ ὁποίου περίφημον εἶχε καταστῆ τὸ ἔργον *Restauration der Staatswissenschaften*, ἐν ᾧ ὑποστηρίζεται ὅτι δέον ἐν τῇ πολιτείᾳ νὰ κατισχύσῃ ἀπολύτως ἡ θεία χάριτι καθιδρυθεῖσα ἐξουσία. Ὁ Haller ὑποστηρίζει ὅτι ὅπου δίκαιον οἱ δικηγόροι κατασπαράσσουν τοὺς πτωχοὺς ἀνθρώπους ὅπως οἱ ἱερακεῖς τοὺς ἀθῶους ἄμνους. Ὁ Ἐγγελος ἀντιστρέφει τὸ ἐπιχείρημα καὶ λέγει ὁ ἱεραξ οὐχὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ κατασπαράσσει τοὺς ἀθῶους ἄμνους. ἀλλ' ἐν «θεία» τάξει τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν ὁ Haller ἐπιζητεῖ νὰ γενικεύσῃ. Καταλήγει μάλιστα ὁ Ἐγγελος διὰ τῆς ἐξῆς εἰρωνικῆς ἀποστροφῆς «Ἦθέλεν εἶναι ὑπερβολικὴ ἀπαίτησις νὰ ὑπάρχουν ἐκεῖ δύο σκέψεις ὅπου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ οὐδὲ μία» («Es wäre aber zu viel gefordert dass da zwei Gedanken zusammengebracht wären, wo sich nicht einer findet»). Ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ τῆς περὶ δικαίου θεωρίας τοῦ Ἐγγέλου θεμελίωσις ἀγνοεῖται, ὅσακις ὑποστηρίζεται ὅτι ἐδίδαξεν οὗτος ἀπόλυτον ἐκμηδένησιν παντὸς ἀτομικοῦ συμφέροντος καὶ τῆς προσωπικότητος ἐν γένει. Μάλιστα ἡ τοιαύτη περὶ Ἐγγέλου κρίσις ἀντικρούεται διὰ ρητῆς τοῦ ἰδίου ἀποφάνσεως. Ὁ Ἐγγελος ἐδίδαξε· σέβου τοὺς ἄλλους ὡς πρόσωπα. («Respektiere die anderen als Personen»). Ὁ τὴν ἀρχὴν τοῦ σεβασμοῦ τῆς προσωπικότητος ὡς πρώτην ἀρχὴν τοῦ δικαίου θεωρήσας, οὐδέποτε συνεπέραναν ὅτι ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης ἐνώπιον τῆς πολιτείας. Ἡ προσωπικότης ἐν τῇ πολιτείᾳ δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλ' αἴρεται καθ' Ἐγγελον, ἐπειδὴ οὐδέποτε ἡ προσωπικότης παύει νὰ ὑπάρχῃ βιοῦσα ἐν οἰκογενείᾳ, ἡ δὲ οἰκογένεια οὐδέποτε παύει νὰ ὑπάρχῃ δοῦσα ἐν κοινωνίᾳ. Εἰς τοῦτο μάλιστα καταφαίνεται ἡ ἀναμερισβήτητος ὑπεροχὴ τῆς διαλεκτικῆς, συγκρινομένης πρὸς τὸν ὀρθολογισμόν ἢ τὴν κριτικὴν νόησιν τῶν ἰδεοκρατῶν. Ἡ διαλεκτικὴ μεταβάλλει τὴν ἀνυπέροβλητον ἀντίθεσιν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὑπερατομικοῦ συμφέροντος εἰς συναίρεσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ, δυναμένη οὕτω νὰ συλλάβῃ τὴν πραγματικότητα ὀλοκληρωτικῶς. Διὰ τοῦτο, καὶ μόνον διὰ τοῦτο, κατορθοῦται ἡ συνολικὴ θεμελίωσις τῆς ἐλευθερίας. Ναὶ μὲν ἔκαμε τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς θεμελίωσιν τῆς ἐλευθερίας ὁ Ἐγγελος διὰ τῆς ἄρσεως τῆς μεταξὺ ἐλευ-

θερίας καὶ φύσεως ἀντιθέσεως. Ἄλλ' ἡ συνοχὴ τῆς πορείας τοῦ πνεύματος δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ θεμελιωθῇ δι' αὐτῆς μόνον ἡ ἐλευθερία. Μόνον ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὑπερατομικοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ δηλαδή συμφέροντος ἦτο δυνατόν νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν, διότι πᾶσα διαζευκτικὴ λύσις ἤθελε καταστρέψῃ τὴν ἐλευθερίαν ἢ τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς κοινωνίας. Ἡ μὲν ἀτομικὴ ἐλευθερία ἐμποδίζει τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερίαν, ἡ δὲ κοινωνικὴ ἐλευθερία ἐμποδίζει τὴν ἀτομικὴν. Ἡ πολιτεία συνενώνει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀτομικότητα καὶ τὴν κοινωνίαν καὶ τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι σκοπὸς καὶ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἀτόμου. Εἰς τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας, ὡς ἐμόρφωσε ταύτην ὁ Ἐγγελοσ.

Ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ποτὲ δὲν ἔπαυσε ν' ἀποτελῇ στοιχεῖον ἀνεξάντλητον ἐμπνεύσεως ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ. Μόνον ἡ ἐγγελιανὴ ὀρθοδοξία, δύναται τις εἰπεῖν, ἔπαυσεν ὀλίγας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου δεκαετηρίδας ν' ἀνανεοῦται καὶ μεμονωμένα πρόσωπα μόνον ἐσυνέχισαν, ἀδιακόπως ὁμως, τὴν ἐγγελιανὴν παράδοσιν. Ἄλλὰ σήμερον ἀναμφισβητήτως ὄχι μόνον ἀυξάνει καθ' ἡμέραν ἡ κίνησις ἢ ἐμπνεομένη ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγελοσ καὶ διατεινομένη ὅτι τὸ ὑπερεπήδησεν, ἀλλὰ πυκνοῦται καὶ καθ' ἡμέραν ἢ τάξις τῶν φορέων τῆς ὀρθοδόξου ἐγγελιανῆς παραδόσεως.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν ὀρθόδοξον ἐγγελιανὴν παράδοσιν ἐν τῷ δικαίῳ ἐσυνεχίσθη αὕτη κυρίως διὰ τοῦ A. Lasson,¹ τοῦ ὁποίου

1) Βλ. System der Rechtsphilosophie, 1882. Ὁ Lasson ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ ἐγγελιανὸν σύστημα ἔγραψε καὶ ἄλλα πολλὰ ἔργα. Βλ. Ueber Baco's von Verulam wissenschaftliche Principien, 1860, Das Culturideal und der Krieg 1868, De causis finalibus, 1876, Ueber Zwecke im Universum, 1876, Zeitliches und Zeitloses, 1890, Das Gedächtnis, 1894, Der Leib, 1898, Wissenschaft und Zeitströmung, 1912, Die Wissenschaft und die Persönlichkeit 1912, Ueber den Zufall, 1918.

εἶναι ἀναμφισβήτητος ἡ ἀμεσος σχέσις καὶ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγέλου καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ διαμορφωθὲν ὑπὸ τῶν ἀμέσων μαθητῶν αὐτοῦ.¹

Ἐκτοτε ὁ Berolzheimer² καὶ ὁ Kohler³ ὠνόμασαν ἑαυτοὺς ἐγγελιανούς καὶ ἀναμφισβητήτως ἐν πολλοῖς ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὸν Ἐγελον. Ἄλλ' ἀμφοτέρων ἡ σχέσις ὡς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν ἐγγελιανῶν εἶναι μᾶλλον ἔξωτερικὴ.

Ἀναμφισβητήτως ὅμως ἡ Ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐπαπέκτησεν ἐκπρόσωπον ἀντάξιον αὐτῆς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Julius Binder. Ὁ Binder εἰς τὰ τελευταῖα του ἔργα ἐγκατέλειψε τὴν καντιανὴν ἰδεοκρατίαν καὶ κατέστη καθ' ὀλοκληρίαν ἐγγελιανός, τὸσον ὡς

1) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου Bl. F. W. Carowé, Ueber das Recht, die Weise und die wichtigsten Gegenstände der öffentlichen Beurteilung, 1825, E i s e l e n, Handbuch des Systems der Staatswissenschaften, 1828, G a n s, Das Erbrecht in weltwirtschaftlicher Entwicklung, 1824—35, τοῦ ἰδίου, Ueber die Gundlagen des Besitzes, Sietze, Grundbegriff preussicher Staats und Rechtsgeschichte, 1829, τοῦ ἰδίου, Ausübung oberstrichterlicher Gewalt des Staats und Cabinets-Justiz, 1835, B u h l, Hegels Lehre vom Staate, 1837, B i t z e r, Philosophie des Privatrechts, 1840, τοῦ ἰδίου, Das System des natürlichen Rechts, 1845 O p p e n h e i m, Studien der inneren Politik, 1842, τοῦ ἰδίου, Kaltblütige Glossen zu der Verfassungsurkunde vom 5 Dezember, 1848, τοῦ ἰδίου, Philosophie des Rechts und der Gesellschaft und das öffentliche Recht Deutschlands, 1850, M a e r k e r Die Willensfreiheit im Staatsverbande, 1843. H i n n r i c h s, Politische Vorlesungen, 1843 τοῦ ἰδίου, Die Preussische Petitionsfrage, 1844, τοῦ ἰδίου, Geschichte der Rechts und Staatsprincipien seit der Reformation bis auf die Gegenwart, 1849—52, 3 τόμοι, τοῦ ἰδίου, Die Könige, 1842, H e m m i n g, Zur Verständigung über die preussische Verfassungsfrage, 1845, K a h l e, Die speculative Staatslehre oder Philosophie des Rechts, 1846, E r d m a n n ἔ. ἀ. 1851, P r a n t l, Ueber die geschichtlichen Vorstufen, der neuoren Rechtsphilosophie, 1858, L a s s a l e, Das System der erworbenen Rechte, 1861, M i c h e l e t Naturrecht der Rechtsphilosophie 2 τόμοι 1866.

2) Bl. System der Rechts und Wirtschaftsphilosophie том. 1—5.

3) Bl. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν Th. Tsatsos, Der Begriff des Eigentumsrechtes bei J. Kohler, 1927, σελ. 67.

πρὸς τὴν μέθοδον, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματα. Τοῦτο καταφαίνεται κυρίως ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Ἡ πολιτεία εἶναι ἡ διὰ τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπιτελουμένη ἐνότης τῆς διὰ τοῦ δικαίου συνδεδεμένης κοινωνίας. Ἐν τῷ καθορισμῷ τούτῳ καταφαίνεται πόσον εἶναι πλήρης ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἐγγελιανοῦ συστήματος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐννοίαν ἐκείνην, ἡ ὁποία, καίτοι δὲν εἶναι νομικὴ ἐννοια, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητον ὑπόθεσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὡς ἐπὶ ἀπαιτήτου θεμελίου, στηρίζεται ἡ ἐννοια τοῦ δικαίου.

Μαθητὴς τοῦ Binder καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του καὶ ἄξιος κατ' ὄλν τοῦ διδασκάλου του εἶναι ὁ Karl Larenz. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Karl Larenz ἡ ἐγγελιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου δὲν εὔρε μόνον ὄξιν ἐρευνητὴν τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ κριτὴν ὀλοκλήρου τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως ἐν Γερμανίᾳ.

Σχέσιν ἄμεσον πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἐγγέλου ἀναμφισβητήτως ἔχει καὶ τὸ ἔργον τοῦ Schönfeld. Ὁ Schönfeld ὅμως ἐν πολλοῖς ὑφίσταται τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Schelling. Εἰς τὰ ἔργα του, τὰ ὁποία διακρίνονται τόσον διὰ τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀριότητα τῆς μορφῆς, εἶναι προφανὴς ἡ προσπάθεια τῆς συνενώσεως τοῦ συστήματος τοῦ Ἐγγέλου καὶ τῶν σκέψεων τοῦ Schelling ἐν τῇ ἐνιαίᾳ ἀρχῇ τοῦ ἔργου του. Ἐὰν ὁ Schönfeld ἐν τῇ προσπάθειᾳ του ταύτῃ πειθαρχήσῃ πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸ σύστημα τοῦ Ἐγγέλου καὶ θέλῃ μόνον νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον αὐτό, ἀντλῶν σκέψεις ἀπὸ τὴν πλουσίαν πηγὴν τοῦ ρωμαντικοῦ ἰδεαλισμοῦ, θὰ δυνηθῇ βεβαίως, ὄχι μόνον νὰ προαγάγῃ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ νὰ θεμελιώσῃ κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν δύνανται καὶ ἄλλοι νὰ ἀκολουθήσουν, καὶ ἡ ὁποία εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ συνθετικὸν πνεῦμα τοῦ Ἐγγέλου.¹

1) Βλ. Julius Binder Neuere Strömungen in der Rechts und Staatsphilosophie, Jahrbücher der Philosophie III, Zur Lehre vom Rechtsbegriff, Logos XVIII, Die Geltung des Rechts, Blätter für Deutsche Philosophie, III, περὶ τοῦ Binder βλ. Larenz, Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder, ἐν Ἀρχεῖῳ Φιλοσοφίας

καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, ἔτος Β', τεύχος β. Karl Larenz Hegels
Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung 1927, Das
Problem der Rechtsgeltung, 1929, Die Methode der Auslegung des
Rechtsgeschäfts, 1930, Rechts=und Staatsphilosophie der Gegenwart,
1931 καὶ W. Schönfeld, Die Logische Struktur der Rechtsordnung,
1927, Vom Problem der Rechtsgeschichte, 1927, Ueber den Begriff einer
dialektischen Jurisprudenz, 1929. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων
τοῦ Ἑγέλου βλ. τὸ σχετικὸν ἄρθρον μου εἰς τὸ Ἄρχειον τῶν οἰκονομικῶν
καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, 1928, 3.